

Preklad ako nástroj prenosu myšlienkového odkazu medzi kultúrami (preklady v arabsko – islamskej kultúre)

Marwan Al-Absi, Filozofická fakulta UKF v Nitre, malabsi@ukf.sk

Eva Al-Absiová, Filozofická fakulta UKF v Nitre, elabsiova@ukf.sk

Kľúčové slová: arabská kultúra, islamská kultúra, arabské preklady, antická vzdelanosť, stredoveká vzdelanosť, stredoveké prekladateľské školy

Key words: Arab culture, Islamic culture, Arabic translations, ancient scholarship, medieval scholarship, medieval translation centre

Dejiny sveta sú dejinami kontaktov medzi ľudskými spoločnosťami. Môžu mať charakter výmeny materiálnych produktov a duchovných hodnôt, ale aj stretov či konfliktov. Ľudskú civilizáciu tvoria kultúry determinované špecifickými kultúrnymi vzormi a interakcia rôznych kultúrnych systémov v čase a priestore formuje dejiny ľudstva. Žiadna kultúra teda nemôže existovať ani sa rozvíjať bez komunikácie s okolitým svetom. Európa a arabský svet sú bezprostrednými susedmi a história ich civilizačných kontaktov je stará mnoho storočí. Hodnota arabskej a európskej kultúry spočíva v jej príspevku na budovanie ľudskej civilizácie. O kultúrnom prínose oboch susediacich kultúrnych okruhov existuje množstvo hmatateľných a nespochybniteľných dôkazov.

Geografická poloha arabského sveta predurčila tento región, aby sa stal križovatkou rôznych kultúr. Arabsko-islamská kultúra sa neizolovala, ale sama sa podieľala na obohacovaní ľudskej civilizácie. Arabi (rôznej konfesionalnej príslušnosti) a moslimovia (rozličnej etnickej identity) prevzali, zachovali, rozvinuli a doplnili grécku vzdelanosť prostredníctvom tvorivej činnosti svojich učencov a filozofických škôl. Európania získali poznatky antickej doby a arabskej vedy cez židovských a kresťanských vzdelancov a prekladateľov z islamského východu (napr. z bagdadskej prekladateľskej školy) a islamského západu (z prekladateľských škôl v Andalúzii). Preklad je dôležitým nástrojom rozvoja každej kultúry. Etniká sa prostredníctvom prekladov vzájomne spoznávali (a spoznávajú) v oblasti histórie, kultúry, vedy a myslenia. Preklad bol jedným z najúčinnějších spôsobov, ktoré aj arabsko-islamská spoločnosť pri budovaní svojho impéria využívala na výmenu a vzájomné obohacovanie sa o poznatky vedy, umenia, architektúry, literatúry, administratívy, práva, spoločenskej etikety a ďalších oblastí ľudskej vzdelanosti a spôsobu života.

Tlmočenie z jazyka do iného jazyka patrí medzi najstaršie ľudské činnosti ako dôsledok potreby človeka komunikovať a porozumieť si s ľuďmi hovoriacimi odlišnou rečou. Je ťažké presne určiť historické začiatky tejto aktívnej činnosti. Prekladanie sa objavilo po vzniku písma. Človek potreboval tlmočiť a prekladať, aby mohol spravovať svoje záležitosti hospodárskeho a obchodného charakteru v časoch pokoja a v období nepokojov, prepádov a vojen sa tlmočením a prekladaním vyjednával mier, výmena zajatcov alebo sa pripravovali rôzne dohody.

Proces prekladania z cudzích jazykov do arabčiny začal ešte pred príchodom islamu. Panovníci mali na svojich dvoroch *díwán* („kancelária/úrad“) na prekladanie z/do arabského jazyka, zložený zo vzdelaných „úradníkov“, ktorí prekladali knihy a dôležité listiny z cudzích jazykov do arabčiny, prípadne aj naopak (napr. do perzštiny). V *Achbár al-Arab*¹ sa spomína, že v Mekke sa čítali sväté knihy ako Starý a Nový zákon a z nich sa viacerí vzdelanci naučili hebrejský alebo sýrsky jazyk. Traduje sa, že vtedajší znalec perzskej reči an-Nudar ibn al-Háris ibn Kalada kúpil z Perzie knihu, ktorú si aj v perzštine prečítal a potom pretlmočil

Kurajšovcom² jej obsah do arabčiny. V *Jasrībe* (dnešnej Medine), ďalšom historicky dôležitom meste Arabského polostrova, žilo niekoľko ľudí, ktorý ovládali viac ako jeden jazyk (napríklad arabčinu aj sýrčinu). Niektorí z nich sa neskôr stali pisármi proroka Mohameda.

Arabi sa od vzniku svojho štátu/kalifátu zaujímali o vedu, literatúru a filozofiu okolitých etníc a tých, s ktorými prišli do kontaktu počas moslimskej expanzie (Rimania, Asýrčania, Peržania, Indovia ...). V priebehu arabizácie dobytých území sa do arabského jazyka dostalo mnoho cudzích slov, ktoré sa prispôbili arabskej výslovnosti a nezriedka sa posúval ich význam podľa prostredia, kde sa používali. V tomto kontexte sa arabčina považuje za jeden z najbohatších jazykov na svete z hľadiska lexiky, a najmä počtu synonym.

V podmanených krajinách sa arabskí dobyvatelia oboznámili s organizovanou činnosťou učencov združených v školách³ a tiež s bohatými zbierkami kníh a iných dokumentov napísaných na papyruse alebo inom materiáli a uložených v knižniciach a archívoch.

Na rozvíjaní arabsko-islamskej vzdelanosti sa podieľali kresťania, židia, zoroastrovci a konvertiti, ktorí ovládali gréčtinu a sýrčinu⁴, a prostredníctvom prekladov sa usilovali sprístupniť a ďalej rozvinúť (už v arabskom jazyku) tradície gréckej vzdelanosti. Preklady zhotovovali najmä nestoriánski⁵ učitelia prichádzajúci z Alexandrijskej a Antiochijskej školy. Aj v iránskom Gundišápúre⁶ pôsobili prenasledovaní nestoriánski kresťania, ktorí sa venovali hlavne lekárskej vede. Hovorili sýrskym jazykom a spravidla ovládali aj gréčtinu. V Iraku sa v rabínskych školách udržiavala tradícia židovského učenia a v Iráne tradícia ovplyvnená indickým budhistickým myslením. To dokazuje, že arabsko-islamská vzdelanosť sa nebránila intelektuálnym odkazom cudzích kultúr. Čerpala z nich prostredníctvom prekladov a ďalej ich rozvíjala v islamskom duchu. Vzdelávanie je u moslimov explicitne vyžadované.⁷

Preklady sa stali východiskom arabského a islamského tvorivého myslenia. Záujem o grécky a indický filozofický a vedecký odkaz sa prejavil už za Umajjovcov (661-750), ale systematický rozvoj prekladateľskej činnosti nastal v abbásovskom období až medzi 8. a 10. storočím.

Prvý preklad v islamskom období sa objavil na podnet princa Chálida ibn Jazíd ibn Muáwija, vnuka prvého umajjovského kalifa. Ten študoval vedu a filozofiu u jedného z alexandrijských kresťanských rehoľníkov, ktorý mu prekladal knihy o chémii (*al-kímija*) a astronómii.

Za vlády umajjovského kalifa Marwána ibn al-Hakama (683-685) preložil lekár z Basry zo sýrčiny do arabčiny lekársku knihu, ktorej autorom bol kresťanský kňaz Ahran (Al-Džamílí, 1982). Vo finančnej správe (*díwán al-chirádz*)⁸ sa v Levante postupne arabizovali v gréčtine vyhotovené záznamy a v oblasti Iraku sa do arabčiny prekladalo z perzštiny.

Za vlády Abdulmalika ibn Marwána (685-705) bola arabčina povýšená na štátny jazyk a stala sa jazykom všetkých *díwánov* (Hourani, 2010). Ak chceli zotrvať v štátnej správe úradníci nearabského pôvodu, museli si tento jazyk osvojiť. Moslimovia inej ako arabskej príslušnosti sa učili arabčinu aj z ďalšieho dôvodu. Bola jazykom Koránu a hadísov, obsahujúcich náboženské pokyny pre všetkých moslimov, ktoré sa stali zdrojom islamského práva *šaría*. Na správne praktizovanie viery a porozumenie si so spoluveriacimi bolo potrebné učiť sa tento jazyk. Za vlády Hišáma ibn Abdulmalika (724-743) preložil významný spisovateľ Abú al-Alá' Sálím z gréčtiny dochované správy adresované Alexandrovi Veľkému (Al-Džamílí, 1982).

Sýrčinou hovorili obyvatelia Úrodneho polmesiaca (Levanty), ktorí vyznávali kresťanstvo, najmä nestoriáni a jakobiti⁹. Niektoré sýrske a arabské slová si boli veľmi podobné, až takmer rovnaké, a tak mnoho tamojších obyvateľov hovorilo oboma príbuznými

jazykmi. Z umajjovského obdobia je známy Jaakúb ar-Raháwí (príslušník sýrskej cirkvi), ktorý preložil množstvo teologických kníh z gréčtiny do arabčiny (Al-Chúrí, 1989).

Na prelome umajjovského a abbásovského obdobia sa objavilo najpozoruhodnejšie literárne dielo preložené do arabčiny, v ktorom je majstrovsky spojený myšlienkový odkaz indických, perzských, gréckych a arabských tradícií a ktorého duchovná a umelecká hodnota ďaleko presiahla časopriestor svojho vzniku. Ide o dielo klasickej arabskej prózy - preklad zbierky bájok, známy pod názvom *Kalíla wa dimna*.¹⁰ Jeho autorom je Abdulláh Ibn al-Mukaffaa (približne 724-759), literát a učenec perzského pôvodu, ktorý ako zoroastrista konvertoval na islam. V Basre a Kúfe¹¹ sa stretával s arabskými učencami a beduínmi, a práve tam si osvojil arabský literárny jazyk. *Kalíla wa dimna* je arabským prekladom pahlavskej verzie zbierky indického pôvodu, napísanej v sanskrite. Obsahuje bájky, mravoučné príbehy, múdre výroky týkajúce sa životnej reality. Ibn al-Mukaffaa pahlavské dielo nielen preložil, ale aj tvorivo prepracoval a doplnil. Porovnaním predislamského sýrskeho prekladu (z pahlavčiny) s arabským textom možno určiť rozsah jeho tvorivého vkladu (Oliverius, 1995). Prostredníctvom gréckeho prekladu z 11. storočia sa toto dielo dostalo do Európy, v 13. storočí bolo preložené do staroslovienciny a z tohto storočia pochádza aj hebrejský preklad z arabčiny. O niekoľko rokov sa objavila latinská verzia, ktorá bola postupne prekladaná do rôznych európskych jazykov (Oliverius, 1995). Tento príklad dokazuje, že preklad je dôležitým nástrojom písomného prenosu myšlienkového odkazu rôznych kultúr ďalším kultúram v časopriestore.

Prekladateľská činnosť sa výrazne rozvinula za vlády Abbásovcov vďaka intenzívnym kontaktom Arabov s inými etnikami a ich kultúrami. Rozšírilo sa spektrum jazykov, s ktorými sa pracovalo, ale aj horizont poznatkov, ktoré prostredníctvom prekladov obohacovali arabsko-islamskú kultúru. Umajjovci nemali až taký výrazný záujem o vedu a filozofiu ako Abbásovci. Boli totiž upriamení na dobývanie nových území, upevnenie svojej moci a štátnej správy. Ich učencov zaujímalo predovšetkým štúdium náboženských vied a jazyka v dôsledku šírenia nového učenia a arabčiny ako nositeľa novej viery a jazyka Koránu (Božieho slova).

Dôležitým faktorom rozvoja prekladateľských aktivít bol priamy kontakt medzi moslimami a „ľuďmi kníh“ (takto nazývali moslimovia židov a kresťanov), čo viedlo k mnohým vzájomným diskusiám a polemikám. Moslimovia potrebovali získať zručnosť v spôsobe argumentácie, preto sa ich pozornosť upriamila na disciplíny ako logika, lingvistika, rétorika a pod. Prekladatelia museli čeliť záplave nových výrazov a významov a hľadať vhodné arabské ekvivalenty. Arabčina nedokázala vyjadriť mnohé termíny filozofických a vedeckých koncepcií, a tak začala preberať cudzie slová do svojej lexiky a frazeológie, najmä z odborov ako filozofia, logika, teológia, medicína, lekárnictvo, matematika, astronómia, ale aj z oblasti mágie a čarodejníctva.

Kladný vzťah arabských vládcov k prekladateľskej činnosti môžeme identifikovať v dvoch rovinách – intelektuálnej a pragmatickej. Kalifovia, dvorná elita a učenci prejavovali seriózny záujem o štúdium toho, čo zanechali predchádzajúce generácie cudzích etník a kultúr. Ich vedecké a myšlienkové odkazy Arabi ochotne prijímali, zhromažďovali, vyhodnocovali a dopĺňali, aby postupne vytvorili svojbytnú civilizáciu s vedou budovanou na medzinárodných základoch.

Kalifovia podporovali prekladateľov aj z praktických dôvodov. Panovnícky dvor potreboval vzdelaných lekárov a kontrola nad pokusmi v prírodných vedách mala vladárovi zabezpečiť bohatstvo a moc. Rozširovanie vedomostí v matematike slúžilo výpočtom v hospodárskej oblasti a pri obchodovaní. Astronómovia určovali stále presnejšie časy modlitieb a iných náboženských úkonov. Filozofovia mali zosúladiť učenie islamu, šírené moslimskými teológmi a právnikmi, s filozofickým odkazom gréckej antiky. V tomto kontexte spomenieme filozofa a pravoverného moslima Abú Nasra al-Farábího, v Európe známeho pod menom Alfarabius (z.950), ktorý tvrdil, že filozofia a islam si vzájomne

neodporujú. Filozof sa dopracuje k pravde rozumom, ale všetci ľudia nie sú filozofmi, preto nedokážu pravdu správne pochopiť. Môžu ju poznať iba cez symboly. Náboženstvá vychádzajúce z prorocstva sa zakladajú na pravde vyjadrenej práve prostredníctvom symbolov, ktorým rozumejú aj obyčajní ľudia (Hourani, 2010 a Oliverius, 1995).

Druhý abbásovský kalif Abú Džáafar al-Mansúr (754-775), zakladateľ Bagdadu, sa vášnivo zaujímal o vedu a ako prvý požiadal cudzieho panovníka o vedecké knihy. Vyslal poslov k byzantskému cisárovi, ktorí mu z Konštantínopola priniesli matematické diela v gréčtine, medzi nimi aj Euklidove Základy. Kópia tohto diela bola preložená dvakrát. Raz pre Mansúrovho syna Hárúna ar-Rašída (786-809), ktorý získal mnoho gréckych diel počas nájazdov na územie Byzantskej ríše, a druhýkrát pre Hárúnovho syna, kalifa al-Maamúna (813-833). Kalif Džáafar al-Mutawakkil (847-861) prejavoval svoju podporu prekladateľom tým, že im zabezpečil dom alebo bývanie v budove blízko svojho paláca v meste Samarrá, aby boli priamo pod jeho dohľadom.

Za vlády kalifa al-Maamúna, veľkého podporovateľa vedy a filozofie, arabsko-islamská kultúra prekvitala (Lunde, 2004). V Bagdade bola založená najslávnejšia prekladateľská škola *Bajt al-hikma* („Dom múdrosti“)¹³, v ktorej sa kresťanskí a moslimskí učitelia systematicky venovali prekladom diel antickej vzdelanosti do arabčiny. Prekladali napríklad diela Galena, Hippokrata, Aristotela, Platóna, Euklida, Archimeda, Ptolemaia a ďalších (Lyons, 2009). Mnohé z nich sa zachovali iba v arabskom preklade. O tri storočia boli preložené do hebrejského, latinského a kastílskeho jazyka v Toledě, významnej prekladateľskej škole v Andalúzii (Kaufmann, 1982).

Hlavným prekladateľom v Dome múdrosti bol sýrsky nestorián Hunajn ibn Ishák (809-873). Ovládal (okrem materskej sýrčiny) arabčinu a gréčtinu. Hippokratova prísaha, ktorú preložil do arabčiny, bola pre moslimských lekárov povinná (Hourani, 2010).

Knižnica bagdadskej prekladateľskej inštitúcie obsahovala tisíce diel. Knihy boli získané rôznymi spôsobmi – počas vojenských nájazdov, alebo kúpou či darom prostredníctvom diplomatických posolstiev, alebo cez rozvíjajúci sa obchod s knihami. Vedeckú, literárnu a prekladateľskú činnosť podporovali bohatí a mocní – kalifovia, vysokí hodnostári a priaznivci z bohatých spoločenských vrstiev arabského i nearabského pôvodu. Spoločenská elita dokonca akoby súťažila v obstarávaní vzácnych kníh a zriaďovaní knižníc. Obchod s knihami prekvital. Okrem verejných knižníc vznikali aj súkromné zbierky kníh a rukopisov. Prostredníctvom katalógov veľkých a významnejších knižníc sa spracovávali bibliografie dostupnej literatúry. Tejto činnosti sa venoval aj Mohamed ibn Ishák an-Nadíma, ktorý v roku 987 spísal obsiahly bibliografický zoznam pod názvom *Kitáb al-fihrist* („Kniha zoznamov“). Práve jeho dielo je dôkazom existencie obdivuhodného počtu a tematickej rôznorodosti literatúry napísanej v arabskom jazyku (v porovnaní so situáciou vo vtedajšej Európe).

Vzdelanci, ktorí sa venovali prekladom cudzojazyčných diel, nemali porovnateľné jazykové a odborné znalosti, najmä pokiaľ ide o umajjovské obdobie. Mnohé preklady boli za vlády abbásovských kalifov revidované a doplnené o najnovšie poznatky a potom opäť preložené do arabčiny prekladateľmi, ktorí vykazovali vyššiu úroveň ovládania jazyka a hlbšie poznatky z vedy alebo filozofie ako ich predchodcovia.

Preklady z cudzieho jazyka do arabčiny sa vykonávali rôznymi metódami. Sýrski vzdelanci používali prevažne metódu doslovného prekladu. Iní uprednostňovali kritérium stručnosti pri zachovaní pôvodného významu, čo však vyžadovalo od prekladateľa veľmi dobré jazykové zručnosti a odborné vedomosti.

V druhej polovici 13. storočia po skončení križiackych výprav a po rozptyle Mongolov a Tatárov na území arabsko-islamského štátu sa rozšírila negramotnosť a zanikla väčšina náučno-vzdelávacích inštitúcií. Vyššie spoločenské vrstvy sa prestali zaujímať o rozvoj vzdelanosti. Aj tradičná medicína a lekárstvo začali ustupovať popularizovanému

liečiteľstvu a mágii. Učenci sa obracali späť k starým zdrojom vedomostí a spracovávali ich do rôznych encyklopédií bez toho, aby ich obohacovali o nové poznatky a myšlienky vedeckej hodnoty či praktického využitia. Zlatý vek vzdelanosti a prekladov podľahol nepriaznivým politicko-mocenským a hospodárskym podmienkam.

Poznámky

1 *Achbár al-Arab* (doslovný preklad „správy o Araboch“) – krátke epické útvary (legendy, bájky, príslovia, historiky o kmeňových bojoch a iných významných udalostiach kmeňového života) rozprávajú o arabskom dávnoveku. Patria medzi staroarabskú prózu ľudového pôvodu.

2 Kurajšovci – kmeň ovládajúci Mekku, k nemu patrili rod Hášimovcov, z ktorého pochádzal prorok Mohamed.

3 Inštitúcie podobné súčasným vedeckovýskumným ústavom.

4 Sýrčina – variant aramejštiny, ktorú používali kresťania najmä v Sýrii a Iraku.

5 Nestoriáni – kresťanská cirkev, ktorú v 5. storočí založil konštantínopolský patriarcha Nestorius. V Byzancii boli prenasledovaní, a tak sa uchýľovali do okolitých krajín. Ich učenie sa rozšírilo ďalej na východ – do Perzie, Indie a Číny. Od 8. storočia až do roku 1258 (vpád Mongolov do Bagdadu) bol sídlom nestoriánskych patriarchov Bagdad ako centrum abbásovského kalifátu.

6 V Gundišápúre (v južnom Iráne) už od čias Sásánovcov prevládala škola medicíny.

7 V tomto kontexte treba upozorniť, že koránové pokyny vyzývajú veriacich (mužov aj ženy), aby sa vzdelávali.

8 *Díván* – kancelária, úrad v administratíve.

9 Jakobiti – členovia sýrskej ortodoxnej cirkvi nazývanej aj jakobitská cirkev, ktorú založil Jakobos Baradaí (zomrel 577).

10 Slovensky „Kalíla a Dimna“ – do slovenčiny preložil Ladislav Drozdík. Bratislava: Slovenský spisovateľ, 1958.

11 Basra a Kúfa vtedy patrili medzi významné kultúrne centrá arabsko-islamského kalifátu.

12 K tejto téme vyšlo zaujímavé dielo austrálskeho bádateľa Jonathana Lyonsa: *The House of Wisdom ...* (2009).

13 V dátume vzniku tejto inštitúcie sa historické pramene rôznia. Niektorí autori uvádzajú rok 832, podľa iných túto školu založil už kalif al-Mansúr (754-775), ktorý sa inšpiroval knižnicami sásánovských vládcov v Perzii.

Literatúra

AL-DŽAMÍLÍ, R.: *Haraka at-tardžama fí al-mašriq al-islámí* (Prekladateľská činnosť na islamskom východe). Taráblus: Al-džamahíríja, 1982. 310 s.

AL-CHÚRÍ, Š.: *Dirását fí at-tardžama* (Štúdie k prekladateľskej činnosti). Taráblus: Talás, 1989. 242 s.

HOURLANI, A.: *Dějiny arabského světa*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2010. 566 s. ISBN 978-80-7422-059-3.

KAUFMANN, H.: *Maurové a Evropa. Cesty arabské vědy a kultury*. Praha: Panorama, 1982. 180 s.

LUNDE, P.: *Islám. Viera, kultúra, dejiny*. Bratislava: Ikar, 2004. 192 s. ISBN 80-551-0723-8.

LYONS, J.: *The House of Wisdom: How the Arabs Transformed Western Civilization*. New York: Bloomsbury Press, 2009. 251 s. ISBN 978-1-59691-459-9.

OLIVERIUS, J.: *Svět klasické arabské literatury*. Brno: Atlantis, 1995. 388 s. ISBN 80-7108-109-4.

TAUER, F.: *Svět islámu. Jeho dějiny a kultura*. Praha: Vyšehrad 1984. 301 s.

Resumé

Translation is an important tool for the development of each culture. Peoples get to know each other through translations of historical, cultural, scientific and philosophical works. Translation was one of the most effective ways that the Arab-Islamic society used in building his empire for the exchange and cross-fertilization of knowledge of science, art, architecture, literature, administration, law, social etiquette and other areas of education and human way of life.